

Manifestations of Ghuluw (Exaggeration) Regarding Imam Husayn and His Family within Contemporary Persian Ritual Poetry

Meysam Akbarzadeh^{1*}, Ebrahim Vasheghani Farahani², Amir Hossein Hatami³

Received: Mar 19, 2025

Revised: May 29, 2025

Accepted: Jun 10, 2025

Abstract

Ghuluw (i.e. exaggeration) and extremist tendencies have left a significant impact as a distinct current in the history of Shiite thought. While exaggeration has existed across all monotheistic religions and Islamic sects, appearing under various names and factions, these groups share a common ideological core. They attribute divine qualities and names to their religious leaders, sometimes even elevating them to the status of divinity, and assign to them the duties of creation, sustenance, and governance of the universe. The ideology of exaggeration reached its zenith during the second and third centuries AH. Subsequently, it shifted to the margins without entirely disappearing; however, starting in the 13th century AH, concurrently with the emergence of the Shaykhiyya movement, conditions favored the reproduction of these ideas in the public sphere. Focusing on the exaggeration surrounding the persona of Husayn ibn Ali and his family, this article seeks to answer the primary question of how exaggeration has been reproduced in contemporary history, particularly in recent decades, and in which domains they have primarily manifested. Based on the research findings, while exaggeration ideas have expanded in recent decades, they lack official platforms for promotion. Consequently, they have adopted a folkloric and populist character, manifesting primarily within religious gatherings through ritual poetry and eulogies.

Keywords: *Ghuluw* (Exaggeration), Ritual Poetry, Deification, *Tafwid* (Delegation of Divine Authority), Imam Husayn (AS).

1. Introduction

Ghuluw (exaggeration), understood as a form of hyperbole to the extent that it is not ac-

1. Assistant Professor, Department of Theology Payame Noor University, Tehran, Iran.

m_akbarzadeh@pnu.ac.ir

2. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature Payame Noor University, Tehran, Iran.

Vasheghani1353@pnu.ac.ir

3. Associate Professor, Department of History Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran.

hatami@hum.ikiu.ac.ir

How to cite article:

Akbarzadeh, M. , Vasheghani Farahani, E. and Hatami, A. (2026). Manifestations of Ghuluw (Exaggeration) Regarding Imam Husayn and His Family within Contemporary Persian Ritual Poetry. *Journal of Ritual Culture and Literature*, 5(9), 1-22. doi: 10.22077/jcrl.2025.9134.1204

Copyright: © 2026 by the authors. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

cepted by reason, is one of the important modes of human expression and, as one of the currents in the history of Shi'i thought, has left significant impacts. Exaggeration, however, has existed in all monotheistic religions and in all Islamic sects. Although the exaggerations are known in various sectarian forms and under different names, they all share a common core in their beliefs. They attribute divine attributes and names to their religious leaders, sometimes even elevating them to the rank of divinity, and assign to them the functions of creation, sustenance, and control over the affairs of the universe. The idea of exaggeration reached its peak of growth and expansion in the 2nd and 3rd centuries AH, and thereafter, without disappearing, it gradually moved to the margins. However, from the 13th century AH onward, coinciding with the emergence of the Shaykhiyya movement, conditions were once again created for the reproduction of this idea and its reappearance in the public sphere, particularly in poetry. Exaggeration is also widely present in poetry, where it can add beauty and emotional impact. However, when poetry is expected not only to enhance beauty and influence but also to maintain precision and convey truth, exaggeration can become a detrimental element. One of the most prominent fields in which exaggeration appears in Persian poetry is devotional poetry, although even in this genre it is not without problems. While exaggeration in Persian devotional poetry is rooted in the poets' love and devotion toward the prophets and the Imams (peace be upon them), this love, when lacking proper awareness, can sometimes lead to forms of exaggeration that are incompatible with the exalted dignity of these revered figures, thereby also harming the soundness of popular religious beliefs. The present article, with an emphasis on exaggeration in the figure of Husayn ibn Ali (peace be upon him) and his family, seeks to answer the main question of how exaggeration has been reproduced in contemporary history, particularly in recent decades, and in which domains it has primarily manifested itself.

2. Research Method

The research method used in this article is a combination of descriptive and analytical approaches. First, the nature of exaggeration, its types, and its forms are described, and the perspective of Islam, the Prophet Muhammad (peace be upon him), the Imams (peace be upon them), and scholars regarding exaggeration is explained. Then, the manifestations and modes of exaggeration in Persian devotional poetry are analyzed. The scope of the study includes the descriptions of Imam Husayn (peace be upon him) and his family in contemporary devotional poetry, drawing on divans (poetry collections), anthologies, compilations, and online Persian poetry databases.

3. Results

In the past, the idea of exaggeration manifested itself in the form of exaggerated narrations and hadiths as well as within sectarian movements. In recent decades, however, due to the lack of official channels for its promotion, it has re-emerged in popular forms, particularly in the shape of devotional poetry, religious eulogies, and elegies, primarily centered on the figure of Imam Husayn (peace be upon him) and his relatives. In many cases, these poems lack literary value, yet they reflect the same ancient exaggeration concepts that were prev-

alent during the era of the presence of the Shi'i Imams. For instance, nearly all exaggeration sects in the past shared certain core beliefs: the deification of the Imams (attributing divinity to them), the delegation of creation, sustenance, and cosmic authority to them, the attribution of the power to forgive sinners to the Imams, especially Imam Husayn (peace be upon him), and the ascription of divine names and attributes to them. In the reproduction of exaggeration ideologies within contemporary Shi'ism, these same extremist concepts are expressed through folk poetry in various forms. These manifestations include apotheosis (divine-attribution), delegation (tafwid), antinomianism (ibahah), disparagement of religious rites, and exaggeration in the concepts of intercession, anthropomorphism (tashbih) and particularly the unbounded hope placed in Imam Husayn (peace be upon him). These expressions range from subtle, mild forms to extreme, overt degrees.

4. Discussion and Conclusion

Poetic exaggerations concerning Imam Husayn (peace be upon him) are at times of a heretical nature, while in other cases they merely contain varying degrees of doctrinal deviation. Likewise, some forms of exaggeration may serve to express reverence and veneration, whereas others not only lack any positive value but are in fact counterproductive. Such exaggerated poems are often composed by lesser-known and less prominent poets whose works, in many cases, are not particularly strong or substantial. Given that the primary audience of these poems consists of the general public, they tend to take on a distinctly popular and informal character. For this reason, they are mostly published and circulated in non-official spaces such as internet blogs, personal pages, and social media platforms. Ultimately, it appears that both the composers of these poems and their audiences are often not fully aware of the content of what they produce and consume. The creation, circulation, and reception of these works are driven more by emotion, passion, and devotion than by informed understanding.

بازتاب اندیشه غلو درباره امام حسین (ع) و خانواده او در شعر آیینی معاصر فارسی

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۲۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۰۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۹

میثم اکبرزاده^{۱*}، ابراهیم واشقانی فراهانی^۲، امیرحسین حاتمی^۳

چکیده

غلو و غالی‌گری به مثابه یکی از جریان‌های تاریخ تفکر شیعه، تأثیرات مهمی از خود بر جای گذاشته است. غلو البته در همه ادیان توحیدی و همه مذاهب اسلامی وجود داشته و غالبان هرچند در قالب فرق مختلف و با نام‌های متعدد شناخته می‌شوند، اما همه در هسته اصلی اعتقاداتشان اشتراک دارند. آنان با نسبت دادن صفات و اسماء الهی به پیشوایان دینی‌شان گاه حتی آنان را به مقام الوهیت رسانده و وظیفه خلق و رزق و اختیار کائنات را بر دوش آنان نهاده‌اند. اندیشه غلو در سده‌های دوم و سوم هجری به اوج رشد و توسعه خود دست یافت و پس از آن بدون آنکه از میان برود کم‌وبیش به حاشیه رفت، اما از سده سیزدهم هجری هم‌زمان با ظهور شیخیه دوباره زمینه‌هایی فراهم شد که این اندیشه بازتولید شود و در عرصه عمومی نمود یابد. با این وصف، مقاله پیش رو با تأکید بر غلو در شخصیت حسین بن علی (ع) و خاندانش به دنبال پاسخ به این پرسش اصلی است که غلو در تاریخ معاصر به‌ویژه در چند دهه اخیر، چگونه بازتولید شده و عمدتاً در چه عرصه‌ای نمود یافته است. بر مبنای یافته‌های پژوهش در چند دهه اخیر، اندیشه‌های غالبانه ضمن آنکه رو به گسترش نهاده، به دلیل اینکه از منظر رسمی، امکان ترویج ندارد، عمدتاً رنگ و ماهیتی عامیانه به خود گرفته و در هیئت‌ها و مجالس مذهبی در قالب اشعار آیینی و مداحی‌ها نمود یافته است.

کلیدواژه‌ها: غلو، شعر آیینی، خداپنداری (الوهیت)، تفویض، امام حسین (ع).

m_akbarzadeh@pnu.ac.ir
Vasheghani1353@gmail.com
hatami@hum.ikiu.ac.ir

۱. استادیار گروه الهیات، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.
۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.
۳. دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، قزوین، ایران.

ارجاع به این مقاله:
اکبرزاده، میثم، واشقانی فراهانی، ابراهیم و حاتمی، امیرحسین. (۱۴۰۵). بازتاب اندیشه غلو درباره امام حسین (ع) و خانواده او در شعر آیینی معاصر فارسی. پژوهشنامه فرهنگ و ادبیات آیینی، ۵(۹)، ۱-۲۲. doi: 10.22077/jerl.2025.9134.1204

۱- مقدمه

به‌رغم آنکه قرآن بارها و بارها تأکید و تصریح کرده که خداوند جهان هستی را به‌تنهایی آفریده و هیچ شریک و یاورى نداشته و اوست که تمام موجودات را بدون هیچ کمک و مددی روزی می‌دهد و او تنها کسی است که بر غیب آگاه است و اینکه پیامبران مثل دیگر مردم، انسان‌های عادی هستند و تنها وظیفه آنان دریافت وحی الهی و ابلاغ آن به مردم است، پس از رحلت پیامبر (ص) اندیشه‌هایی در میان برخی از مسلمانان پدید آمد که پیامبر (ص) و پس از او امامان شیعه (ع) را موجوداتی فرابشری قلمداد می‌کرد که حتی در شکل افراطی، آنان را به مقام خدایی نیز می‌رساندند. این اندیشه که در میان شیعیان بیش از دیگر فرق اسلامی ریشه دواند، معمولاً به تناسخ و حلول و ظهور قائل بودند. گسترش این اندیشه به حدی بود که می‌توان گفت به‌جز شیعیان امامیه، اسماعیلی و زیدی، دیگر فرق شیعه را باید در گروه فرقه‌های غالی دسته‌بندی کرد. هرچند اندیشه غلو به‌طور مکرر با لعن و بیزاری امامان شیعه مواجه شد، اما در سده‌های دوم و سوم در شکل وسیعی به اندیشه غالب میان برخی از شیعیان بدل گشت. پس از این دو سده بدون آنکه از میان برود، کم‌وبیش به حاشیه رفت و یا دست‌کم کمتر در عرصه عمومی جلوه می‌یافت، اما از سده سیزدهم هجری هم‌زمان با ظهور شیخیه دوباره زمینه‌هایی فراهم شد که این اندیشه بازتولید شود و در عرصه عمومی نمود یابد.

۱-۱- بیان مسئله

بر مبنای آنچه گفته شد مقاله پیش رو با تأکید بر غلو در شخصیت امام حسین (ع) و خاندانش به دنبال پاسخ به این پرسش اصلی است که غلو در تاریخ معاصر به‌ویژه در چند دهه اخیر، چگونه بازتولید شده و عمدتاً در چه عرصه‌ای نمود یافته‌است. بر مبنای یافته‌های پژوهش در چند دهه اخیر، اندیشه‌های غالبانه ضمن آنکه رو به گسترش نهاده، به دلیل اینکه از منظری رسمی امکان ترویج ندارد، عمدتاً رنگ و ماهیتی عامیانه به خود گرفته و در هیئت‌ها و مجالس مذهبی در قالب اشعار آیینی، مراثی و مداحی‌ها نمود یافته‌است. همچنین از این رو که این غالی‌گری نوین بیشتر وجهی عامیانه به خود گرفته، داده‌های مرتبط با این نوع از غالی‌گری کمتر مکتوب و ثبت و ضبط شده‌است. در عوض این داده‌ها یا به‌صورت شفاهی در هیئت‌های مذهبی، تکایا و جلسات مداحی قابل دسترسی است یا در صفحات مجازی در فضای وب و شبکه‌های اجتماعی؛ بنابراین در اغلب موارد امکان استناد این اشعار به دیوان‌های چاپ شده وجود نداشت. به همین دلیل در این مقاله خش قابل توجهی از داده‌های مورد نیاز از صفحات وب استخراج شده و به همان صفحات نیز استناد شده‌است.

۱-۲- پیشینه پژوهش

درباره جریان غلو و غالی‌گری در تشیع معاصر، پژوهش‌های متعددی صورت گرفته که هر کدام از جنبه‌ای متفاوت این جریان را بررسی نموده‌است. در ادامه به برخی از این پژوهش‌ها اشاره می‌شود:

رسول جعفریان (۱۳۹۸) در مقاله «بازگشت غلو به تفکر شیعی در قرن سیزدهم به ضمیمه دو رساله از دو عالم قره‌باغی و مغانی» به بررسی احیای غلو در میان شیعیان در عصر قاجاریه می‌پردازد و علل، انگیزه‌ها و طرق آن را تبیین می‌کند.

- مهدی صادقی (۱۴۰۳) در مقاله «واکاوی آسیب‌ها و محدودیت‌های اشعار عاشورایی حسینی در بستر جامعه و ادبیات»، با دید آسیب‌شناسانه به مسئله غلو در شعر عاشورایی معاصر می‌پردازد.

- سیدمحمد صادقان (۱۴۰۱) در مقاله «خطرات تهدیدکننده اولین ضرورت از ضروریات پنج‌گانه مقاصد شریعت، حفظ دین»، با دید آسیب‌شناسانه به مسئله غلو می‌پردازد و بر شناخت غلو و راهکارهای درمان آن در سطوح مختلف اجتماعی تأکید می‌ورزد.

- رضا شجری و الهام عربشاهی (۱۴۰۱) در مقاله «رد پای غلو در شعر آیینی شاعران فارسی‌سرا» شعر آیینی معاصر فارسی را از دیدگاه غلو بررسی می‌کند و انواع غلو را در این اشعار می‌کاود.

- سیدمحمد موسوی (۱۴۰۳) در مقاله «آسیب‌شناسی غلوپژوهی در اندیشه سلفی‌گری ایرانی»، غلوهای منبعت از سلفی‌گری را در ایران بررسی می‌کند و شیوه‌ها و نتایج آن را تبیین می‌نماید.

این پژوهش‌ها هر کدام به جنبه‌ای از بحث غلو در تشیع معاصر پرداخته‌اند، اما هیچ‌یک از این آثار، تمرکزی بر موضوع غلو در شعر آیینی معاصر با موضوع شخصیت امام حسین (ع) و خانواده او نداشته‌اند.

۲- بحث و بررسی

۲-۱- غلو: معنا، مفهوم و باورها

«غلو» از نظر لغوی به معنای افراط، بالا رفتن و تجاوز از حد و حدود هر چیزی است. ابوحاتم رازی در این زمینه توضیح می‌دهد «غلو» در اصل به معنای بالا رفتن است و به کسی که سخن را از حد بگذراند و از مرز آن تجاوز کند، گفته می‌شود او در سخن خود غلو کرده است. «غلاء سعر» به معنای بالا رفتن قیمت و «غلاء قامت انسان» به معنای بلندی آن است (ابوحاتم رازی، ۱۳۹۶: ۱۴۵)؛ بنابراین کلمه غلو در جایی به کار می‌رود که تجاوز از حد زیاد باشد. برای نمونه درباره مایعات هرگاه به جوش آیند و در حد خود نگنجند، گفته می‌شود غلیان کرده است (صفری فروشانی، ۱۳۷۸: ۲۵).

بر همین اساس هرگاه این تعبیر در مورد باورهای مذهبی و دینی استفاده شود، به این

معناست که انسان چیزی را که بدان باور دارد، از حد خود بسیار فراتر برده است. «غلاء در دین» دقیقاً به همین معناست. به نوشته ابن منظور (۱۹۸۸، ج ۱۰: ۱۱۳-۱۱۲) «و غلا فی الدین... جاوز حدّه. و قال بعضهم غلوت فی الأمر غُلُوا و غلانیة و غلانیاً إذا جاوزت فیہ الحد و أفرطت فی» در قرآن نیز آمده است: «يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ... وَلَا تَقُولُوا ثَلَاثَةً انْتَهُوا خَيْرًا لَّكُمْ إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ سُبْحَانَهُ أَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ»؛ ای اهل کتاب، در دین خود اندازه نگه دارید و درباره خدا جز به راستی سخن نگوئید؛ در حق مسیح عیسی بن مریم جز این شاید گفت که او رسول خداست... و به تثلیث قائل نشوید (اب و ابن و روح القدس را خدا نخوانید)، از این گفتار شرک باز ایستید که برای شما بهتر است، جز خدای یکتا خدایی نیست و منزّه و برتر از آن است که او را فرزندی باشد (قرآن، نساء: ۱۷۱). در این آیه، خداوند اهل کتاب را مورد خطاب قرار داده است؛ زیرا سخن گزافه‌ای بر زبان آورند و گفتند خداوند سومی سه تاست (ابوحاتم رازی، ۱۳۹۶: ۱۴۵).

با این وصف به نظر ابوحاتم رازی اگر کسی از حد بگذرد و مثلاً بگوید: امام، پیامبر یا پیامبر، خداست، در دین غلو کرده است (همان: ۱۴۵). غالی بدین نام خوانده می‌شود؛ زیرا از اندازه متعارف تجاوز می‌کند. مثلاً درباره پیامبر می‌گوید او خداست؛ چنانکه مسیحیان به ربوبیت عیسی معتقدند (همان: ۱۴۷).

رازی همچنین در توضیح قول خدا در آیه «لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ» می‌نویسد فعل «لَا تَغْلُوا» از باب «غلا، يغلو، غلوا» است و غلو همان فرورفتن در دین و زیاده‌روی در آن است به گونه‌ای که موجب خروج از دین و اعتقاد به آنچه در دین نیست، شود (همان: ۱۴۸). رازی نتیجه می‌گیرد که غلو «به دلالت قرآن، حدیث و زبان عرب، همان تجاوز از حد و اندازه است» و به همین دلیل هر کس به پیامبری فردی که پیامبر نیست، معتقد شود یا بشری را خدا و غیر امام را امام بداند، سزاوار نام «غالی» است (همان).

رازی همچنین بر این باور است که غالیان در هر یک از شریعت‌های یهود، مسیحیت، مجوس و اسلام وجود دارند و به دسته‌های بسیاری تقسیم می‌شوند، اما «در میان اهل ذمه، نصارا و در میان مسلمانان، شیعیان بیشترین غالی را داشته‌اند و برای همین شیعیان را به‌خاطر دیدگاه غلوآمیزی که درباره امیرمؤمنان علی (ع) و امامان پس از وی دارند، به نصارا تشبیه می‌کنند» (همان: ۱۴۸).

نخستین نشانه‌های بروز اندیشه غالی‌گری از همان روز رحلت پیامبر قابل مشاهده است. زمانی که خبر درگذشت او منتشر شد، عمر بن خطاب اظهار کرد که وی وفات نفرموده و فقط از نظرها غایب شده است تا بعداً مراجعت کند و «دست و پای کسانی را که پنداشته‌اند پیامبر خدا مرده، قطع می‌کند» (طبری، ۱۳۶۳: ج ۴، ۱۳۲۷). پس از شهادت علی (ع) ادعایی مشابه شنیده شد. گروهی مدعی شدند او همچنان زنده است و نخواهد مرد (ابن ابی‌الدنیا، ۱۴۰۸: ۱۱۷-۱۱۶). همین ادعا بار دیگر در سال ۸۱ هجری، زمان درگذشت

محمد بن حنفیه تکرار شد که او نمرده و روزی باز خواهد گشت. این اعتقاد در میان اکثریت مسلمانان با نام «غلو» شناخت شد (مدرسی طباطبایی، ۱۳۸۶: ۶۰).

به این ترتیب این اندیشه در تشیع ریشه دواند و به سرعت گسترش یافت. فرق غالی در تشیع افراط نموده و درباره ائمه خود گزافه‌گویی کرده و آنان را به خدایی رسانیده و یا قائل به حلول و جوهر نورانی الهی در ائمه و پیشوایان خود شدند و یا به تناسخ قائل گشتند. به باور مشکور (۱۳۵۳: ۱۸۲) اصول عقاید مبتدعه غلات شیعه چهار اصل است: تشبیه، بداء، رجعت و تناسخ. پیروان این عقاید در هر سرزمینی نامی بر خود نهاده‌اند، در اصفهان خرمیه و کوذکیه، در ری مزدکیه و سنبادیه و در آذربایجان ذاقولیه و در بعضی نقاط دیگر محمّره یا سرخ‌جامگان و در ماوراءالنهر مبیضه یا سپیدجامگان.

برخی از شیعیان غالی حتی معتقد بودند که قرآن تحریف شده است و قرآن موجود را که خلیفه سوم گردآورده بود قبول نداشتند. آنان بر این باور بودند که خلیفه سوم عمداً آیاتی از قرآن را که درباره ولایت علی بن ابی‌طالب بوده حذف کرده‌است. برای نمونه معتقدند سوره نور که اکنون ۶۴ آیه دارد سابقاً بیش از ۱۰۰ آیه داشته است. به باور آنان قرآن کامل و مورد اعتماد را که علی به خط خود نوشته بود، پیامبر به دخترش فاطمه بخشید و حجم آن سه برابر قرآن فعلی بوده است (همان: ۱۸۶-۱۸۴).

به‌طورکلی غلات به ظهور و اتحاد و حلول و تناسخ معتقدند. نوبختی در این زمینه تصریح دارد که بیشتر فرق غالی «قائل به تناسخ باشند و گویند امامان یک تن واحد بیش نیستند و همان یک کس که از تنی به تن دیگر جای به جای می‌شود [و در هر پیکری به نامی خوانده می‌شود]». (نوبختی، ۱۳۵۳: ۱۲۳) اشعری قمی هم می‌نویسد: تقریباً همه غلات به تناسخ - البته با مراتب متفاوتی - معتقد هستند (اشعری قمی، ۱۳۷۱: ۱۱۱ و ۱۲۶) آنان درباره ظهور بر این باورند که ذات خداوند در بدن جسمانی پیامبر و یا امامی ظاهر می‌شود و آن شخص مظهر ذات الهی است. درباره اتحاد معتقدند روح خداوند در بدن پیغمبران و امامان داخل می‌شود و حلول می‌کند؛ مانند مسیحیان که قائل به حلول لاهوت در ناسوت شدند. درباره تناسخ به این قائل‌اند که ممکن است روح خدایی در وجود پیامبر حلول کرده پس از وی به قلب ائمه و از آنها به جسد کسان دیگری درآید و همه آنان یکی پس از دیگری به مرتبه خدایی برسند. غالیان بر مبنای این چهار اصل است که می‌گویند ممکن است از پیامبر و امامان کارهایی شگفت و خارق‌العاده سرزند؛ زیرا وی با بدن جسمانی خود این معجزات و افعال شگرف را انجام نمی‌دهد بلکه روح خدایی اوست که وی را به انجام دادن چنین اعمال خارق‌العاده‌ای قادر می‌سازد (مشکور، ۱۳۵۳: ۱۸۷-۱۸۶). برای نمونه علی‌اللهیان از غلات بر این باورند که خدا در علی حلول کرده و با جسم وی متحد شده بود، از این جهت خوارق عادات از وی سر می‌زد. غلات علت عصمت پیامبر و امامان را نیز همین حلول روح خدا در آنها می‌دانند (همان: ۱۸۷). همین اعتقادات در اندیشه کسانی رسوخ کرده که امروزه به «حسین‌اللهی» مشهورند.

نمونه اشعاری که در ادامه خواهد آمد مؤید این امر است.
 شهرستانی (۱۳۶۱: ۱۲۳۱) همین معنا را در *ملل و نحل* خود ذکر کرده است که غالیه «طائفه اند که در حق ائمه خود به حدی غلو کردند که آنها را از دایره مخلوقیت بیرون برده به سراپرده «الهیّت» رسانیدند. گاهی ائمه را از نهایت گمراهی خود تشبیه به ذات مقدس الهی کردند».

۲-۲- غلو از نظر ائمه شیعه (ع)

همان گونه که از توضیح درباره آراء و باورهای غالیان و فعالیت غلات مشخص است، بسط و گسترش این گونه آراء، تأثیرات مخربی بر تشیع راستین و منزّه از باورهای غالیان داشته است. این تأثیرات را می توان از جنبه های مختلفی بررسی کرد. تأثیر غلات بر تخریب وجهه ائمه، تأثیر آنان بر تخریب وجهه اصحاب ائمه، آلوده کردن قیام ها و شورش های علویان، هدر دادن نیروهای شیعه، فراهم شدن زمینه برای وارد کردن انواع اتهامات به تشیع و شیعیان از سوی مخالفان و ورود احادیث و روایات بی مبنا و خرافاتی به میراث حدیثی شیعه، از مهم ترین این تأثیرات در طول تاریخ تشیع است (نک: صفری فروشانی، ۱۳۸۷: ۳۰۹). به همین دلیل امامان شیعه و هواداران آنها ناچار بودند به صورت رسمی آنان را لعن و تکفیر کرده و از آنان تبرّی جویند تا اعتبار جامعه شیعه به دلیل کفرگویی های آنان آسیب نبیند؛ برای نمونه روایتی از علی (ع) است که «یهلک فی اثنان: محبّ غال و مفرط قال» دو گروه [به دلیل گفته هایشان] درباره من هلاک خواهند شد: دوستدار تندرو و گزافه گو و دشمن حدناشناس و بیهوده گو (ابوحاتم رازی، ۱۳۹۶: ۱۴۷). همچنین از امام صادق (ع) روایت شده «سمعی و بصری و بشری و لحمی و دمی من هولاء براء بریء الله و رسوله. ما هولاء علی دینی و دین آبائی» گوش و چشم و موی و پوست و گوشت و خون من از اینان (غلات) بیزار است. خدا و پیغمبرش نیز از ایشان بیزارند. غلات بر دین من و دین پدران من نیستند (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۵ / ۲۹۸-۲۹۷؛ کمره ای، بی تا: ۷۷).

از امام رضا (ع) نیز روایت شده که «الغلاء کفار و المفوضه مشرکون، من جالسهم او خالطهم، او آکلهم او شاربهم او واصلهم او زوجهم ... خرج من ولایت الله عزوجل و ولایتنا اهل البیت» غلات کافرنند و مفوضه مشرکند. هر که با آنان بنشیند و بیامیزد و بخورد و بیاشامد و بیبوندد و ازدواج کند ... از ولایت خدا و ولایت ما اهل بیت بیرون است (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۵ / ۳۲۷؛ کمره ای، بی تا: ۱۴۳).

همان گونه که مشاهده می شود امامان شیعه با تأکید فراوان بیزاری خود را از باورها و اندیشه های غالی گرایانه نشان داده و بیان کرده اند.

۲-۳- اندیشه غلو و شعر آیینی معاصر

اندیشه‌های غالبانه پس از دوره اوج رشد و ترویج خود در قرون دوم و سوم هجری، هرچند کم‌وبیش به حیات خود ادامه داد، اما فاقد بالندگی و گسترش گذشته بود. با آغاز دوره صفوی و رسمیت مذهب تشیع در جغرافیای ایران و سپس تثبیت این رسمیت در دوره‌های بعدی، دوباره فرصتی فراهم شد تا این اندیشه به تدریج سر برآورد. در دوره قاجار این بازتولید را بیش از همه در آرا و اندیشه‌های شیخ احمد احسائی (۱۱۶۶ - ۱۲۴۳هـ) شاهدیم. احسائی یکی از شخصیت‌های برجسته و تأثیرگذار در سده سیزدهم بود. افکار و اندیشه‌های او مناقشات و مجادلات زیادی برانگیخت؛ اما نکته مهمی که سبب می‌شد مخالفت با او دشوار باشد، تمایلات غالبانه او نسبت به محبت اهل بیت و ساختن محمل‌های متعدد و متفاوت او در این باره بود. این افکار، تشیع را نه بر محور اسلام، بلکه بیش از هر چیز بر محور امامان مطرح می‌کرد و برای این کار تئوری‌های تازه‌ای که بانیان آن و در رأس آنها شیخ احمد، مدعی برآمدن آنها از روایات بودند، مطرح می‌شد. بالا بردن جایگاه امامان در تفکر شیعی، از هستی‌شناسی گرفته تا مسائل دیگر امری نبود که بشود به سادگی با آن مخالفت کرد؛ چراکه ممکن بود سبب شود تا شخص مخالف، به سنی‌زدگی یا به قول آنها ناصبی‌گری متهم شود. بدین‌سان ایستادگی در مقابل غلو، کار آسانی نبود. احسائی با استفاده از همین احساسات کارش را در بازگشت به روایات غالبان صدر اول آغاز کرد که در میان کتب حدیث پراکنده بود (جعفریان، ۱۳۹۸: ۱۰-۹).

این بحث‌ها از این دوره تا اوایل قرن چهاردهم هجری استمرار داشت. برای نمونه در دیوان محمدتقی نیر ممقانی شاهد گرایش غالبانه هستیم. ممقانی (۱۲۴۷-۱۳۱۲ق)، فقیه، محدث، مجتهد، حکیم، عالم و شاعر آذربایجانی، متخلص به نیر از پیروان شیخیه بود. در دیوان او این اشعار از آقا میرزا اسماعیل متخلص به نیاز در وصف امام علی آمده است:

چون وجه الله، امرالله، ظاهر در جهان خواهی	به هر سو روی کنی آنجا جمال بوالحسن بینی
علی خواهد، خدا خواهد، خدا خواهد، علی خواهد	خطا گفتم دوی نبود علی را گر چو من بینی
محرک نیست غیر از او، مسکن نیست غیر از وی	یکی را زنده می‌دارد یکی را در کفن بینی
وجودش لنگر ارض و سما و زمین احسانش	جهان مرزوق و درگاهش پناه از اهرمن بینی

(جعفریان، ۱۹۸: ۱۵)

همان‌گونه که مشاهده می‌شود در ابیات بالا شاعر تمایزی میان «خواست» و اراده خدا و «خواست» و اراده علی نمی‌بیند. همچنین مایه‌هایی از اندیشه «مفوضه»، که از فرق غالی‌اند، در این ابیات مشاهده می‌شود. در این زمینه یکی از آثاری که به فهم ظهور جریان غالی‌گری در سده سیزدهم و چهاردهم در نسبت با شیخیه کمک زیادی می‌کند، کتاب *روضات الجنات خوانساری* است. سید محمدباقر خوانساری (۱۲۲۶-۱۳۱۳ق) ادیب و مورخ و فقیه و محدث مشهور قرن سیزدهم و اوایل قرن چهاردهم هجری است.

خوانساری درباره بازتولید جریان غالی صدر اسلام در دوره معاصر وی، بحث مهمی ذیل شرح حال رضی الدین رجب بُرسی نویسنده کتاب *مشارق الانوار* آورده است. بررسی از دانشمندان اواخر سده هشتم و اوایل سده نهم هجری است. خوانساری می نویسد «برسی استوانه های غالیان را استوار کرد و آیین بدعت گذاران را تازه نموده و از محور شریعت خارج شد و به پایه های غلوکنندگان بالا رفت و به محال غیر مشروع رسید و بزرگان دین را به اشتباه نسبت داد» (خوانساری، ۱۳۶۰: ۶۱). به باور خوانساری، بررسی مروج این باور است که حبّ اهل بیت، سبب بخشودن همه گناهان می شود. او در پی آن است که مذهب را بر پایه تأویلات هوایی و فاسد و بی دلیل بنا کند، آن هم درحالی که گشودن باب تأویل، اول الحاد است (همان).

خوانساری از اینجا زمینه ای تاریخی از پیدایش جریان غلو در تاریخ تشیع به دست می دهد و آن را تا عصر ظهور شیخیه ادامه می دهد. او شیخیه را استمرار جریان غلو می داند و حتی آنان را «به درجات کورتر از غالی های» روزگار شیخ صدوق می داند. از نظر خوانساری

کم کم مکتب مزبور از طرف بیگانگان تقویت شد تا به ادعای باییت و نیابت خاصه از طرف حضرت حجه بن الحسن صاحب العصر و الزمان منجر شده و بالاخره بیچاره ای از همه جا مانده دم از تحدی زد و کتاب با کلمات زشت و ناهنجار و گفتار دروغی که به یکدیگر بافته بود به جای صحیفه قرآن انتشار داد (همان: ۶۲).

گزارش *روضات الجنات* نشان دهنده تحلیل جاری میان مجتهدان از بازتولید جریان غلو در قرن سیزدهم هجری است؛ درواقع او ریشه های شیخیه را در جریان غلو جستجو می کند و رشته آن را از صدر اسلام تا زمان خود ممتد و البته منحرفانه می دیده است. در همین زمینه می توان به برخی اشعار غلوآمیز عمان سامانی در این دوره اشاره کرد که به صراحت خود را «حسین الهی» نامیده است:

هست از هر مذهبی آگاهی ام	الله الله من حسین الهی ام
بنده ی کس نیستم تا زنده ام	او خدای من، من او را بنده ام
نی شناسای نبی ام نی ولی	من حسینی می شناسم بن علی
	(عمان سامانی، ۱۳۸۵: ۷۳)

سرخوش از صهبای آگاهی شدم	دیگر اینجا زینب الهی شدم
	(انسانی، ۱۳۸۷: ۲۹۸)

در این ابیات هم شاعر به صراحت خود را حسین الهی و زینب الهی می داند و نیز خود را بنده حسین دانسته است. شعر مشهور وفایی شوشتری هم به وضوح بازتولید اندیشه های غالیانه را در سده سیزدهم بر محور غلو در شخصیت امام حسین (ع) را نشان می دهد:

باز دیوانه شدم زنجیر کو؟ من حسین اللهیم تکفیر کو؟
کیست آن کو می‌کند تکفیر من گو بیا که پاره شد زنجیر من
شاه را، گر من نمی‌دانم خدا کافرم گر، دانمش از حق جدا
من حسین را، می‌پرستم زانکه او هست اوصافش همه اوصاف هو
جلوه‌گر شد چون به میدان بلا شاه دین یعنی شهید کربلا
پرده افکند از رخ خود ذوالجلال سرّ «وجه الله» عیان کرد از جمال
پرده‌افکن گشت از رخ پرده‌دار شد به میدان سرّ یزدان آشکار
دست حق آمد برون از آستین جمله دیدند از یسار و از یمین
مظهر حقّ من و حق با من است از وجودم شمع انجم روشن است
(وفائی شوشتری، بی‌تا: ۱۲۳)

در این اشعار به وضوح با «خداپنداری» و الوهیت محض حسین (ع) و زینب (س) مواجهیم. این وضعیت به همین نحو رشد کرد و گسترش روزافزون داشت و در چند دهه اخیر با دگرگونی فضای مذهبی و اجتماعی، زمینه ترویج بیشتر اندیشه‌های غلوآمیز فراهم آمد؛ اما این اندیشه از آنجا که از منظری رسمی امکان ترویج نداشت، عمدتاً رنگ و صبغه‌ای عامیانه به خود گرفت و در هیئت‌ها و مجالس مذهبی مردمی در قالب اشعار و مداحی‌ها به سرعت گسترش یافت. بررسی محتوای این اشعار و مداحی‌ها که عمدتاً در فضای وب قابل دسترسی است، نشان می‌دهد بسیاری از مفاهیم غالیانه سده‌های دوم و سوم، امروزه در قالب عبارات و اصطلاحات عامیانه در این اشعار بازتولید شده و به کار رفته است. با توجه به فضای هیئت‌ها و مجالس مذهبی بیشترین غلو در میان امامان شیعه، در شخصیت امام حسین (ع) و خاندانش صورت گرفته است. در اینجا به برخی از مفاهیم و مصادیق آنها اشاره می‌شود:

۲-۳-۱- غلو خداپنداری (الوهیت)

همان‌گونه که گفته شد یکی از بارزترین وجوه‌های غلو، خدا انگاشتن و الوهیت است. این گونه از غلو در چند دهه اخیر به‌ویژه درباره شخصیت امام حسین (ع) و برخی یارانش صورت گرفته است. در ابیات زیر، میرزا عبدالوهاب‌خان آصف‌الدوله، شاعر عصر قاجاریه، بدون پرده‌پوشی و ابهام دیدگاه خداپندارانه خود نسبت امام حسین (ع) را بیان می‌کند:

ای سرو سرفراز ریاض رضای تو وی بر قضا رضا و رضا بر قضای حق
مردانه در طریق حقایق زدی قدم افراستی به کوی حقیقت لوای حق
خلق ار شوند جمله حسین اللهی سزاست چون از قیام توسست پرستش برای حق
(نوایی و کسری، ۱۳۸۱، ج ۱: ۷۵)

در این بیت نیز شاعر ضمن اعتراف به کفرگویی، ولی همچنان بر خداپنداری خود اصرار دارد:

آنان که حسین را خدا می‌دانند کفرش به کنار، عجب خدایی دارند
(کاظمی، ۱۳۹۰: ۵۳)
البته در موارد متعددی در بیت بالا «علی» جای «حسین» را گرفته و در اعیادی نظیر غدیر، به عنوان پیام تبریک مکرر هم‌رسانی شده است.
در این بیت شاعر با استفاده از واژه‌های سوره توحید به وضوح نگاه خداپندارانه خود را بیان کرده است:

توحید از نگاه نبی بر دو محور است: ایاک نعبد است علی، نستعین: حسین
(محمدزاده، ۱۳۹۳: ۶۷)
در این بیت نیز اگرچه امام (ع) صراحتاً خدا دانسته نشده، اما در یکی از لوازم خدایی یعنی آفریدگاری سهمیم دانسته شده است:

در خلقت ماسوی سهمیم است حسین در نزد خدا ذبح عظیم است حسین
(انسانی، ۱۳۸۷: ۳)
یا در ابیات زیر با نوع دیگری از اندیشه خداپنداری مواجهیم. گرچه حسین (ع) خدا دانسته نشده و شخصیتی متفاوت از خدا دارد، اما هستی خداوند منوط به هستی حسین دانسته شده است:

گفت فرمودت خداوند ودود گر نبودی تو خداوندی نبود
ای رموزآموز علم من لَدُن وی تو مقصود و مراد، از امر کُن
ای حسین عشق و ای ایوب صبر احمد دین، حیدر کرار بدر
(همان: ۳۳۵)

در کنار غلو در شخصیت امام حسین (ع) برخی از اعضای خاندان و یاران او نیز متعلق غلو قرار گرفته‌اند. حضرت زینب، علی‌اکبر و قاسم در معرض بیشترین غلو در میان یاران امام حسین بوده‌اند. در ابیات زیر پرستش قاسم آشکارا بیان شده است:

مهد حسین، گاهواره حسن است این مولد زینب، خدای گونه زن است این
(سبزواری، ۱۳۶۷: ۳۷۹)
علاوه بر غلو «حسین‌اللهی» و به پیروی از آن، ظاهراً غلو «زینب‌اللهی» هم در حال ظهور است. در این دو بیت گرچه شاعر، خود را زینب‌اللهی نمی‌داند، اما به وجود چنین فرقه‌ای اشاره دارد:

زینب کبری خودش سر خداوند جلی است حامل سر خدا، خود رازدار زینب است
زینب‌اللهی نیم اما مرید زینبم زینب‌اللهی در این عالم خدای زینب است
(مردانی، ۱۳۷۷: ۶۳)

۲-۳-۲- غلو تفویض

غلو تفویض نیز از دیرباز، از بنیادهای اندیشه‌های غالبانه بوده است. مفوضه معتقد بودند پیامبر (ص) و امامان شیعه (ع) دارای قدرت فرایشی و تصرف در کائنات بودند. اینان پیامبر و امامان را خدا نمی‌دانستند اما بر این باور بودند که خداوند کار جهان را از خلق

و رزق و اختیار تشریع احکام به آنان تفویض کرده است. در نتیجه آنان تمام کارهایی را که خدا باید انجام دهد، انجام می‌دهند (مدرسی طباطبایی، ۱۳۸۶: ۶۲) برای نمونه در اشعار زیر، گویی خداوند اختیار بخشش همه گناهان آدمیان را به امامان شیعه به‌ویژه امام حسین (ع) تفویض کرده است. در این نوع نگاه عملاً حساب و کتاب بر مبنای اعمال آدمیان در کار نیست و آنچه بخشش یا عدم بخشش را تعیین می‌کند حبّ و بغض حسین (ع) است:

گفته بودند به ما سخت نمی‌گیری تو همه دیدیم چه آسان همه را بخشیدی
داشت کارم گره می‌خورد ولی تا گفتم جان آقای خراسان همه را بخشیدی
بی سبب نیست شب جمعه شب رحمت شد مادری گفت حسین جان همه را بخشیدی
(لطیفان، ۱۳۹۴: ۶۱)

گاه نیز شاعر، غلو خویش را بسیار شیرین و بدیع می‌پندارد، درحالی‌که شأن معصوم (ع) را به درجه شخصی تقلیل می‌دهد که پایینند عهد نیست و باید از او قول و وثیقه گرفت که مبدا خلف وعده کند:

آن روز که نامه مرا می‌خوانند خود را نکشی کنار، ما را بپذیر
(جعفری، ۱۳۸۸: ۱۵)

۲-۳-۳- غلو اباحه

غلو اباحه یا غلو اباحه‌گری، غلو در مباح دانستن امور است به گونه‌ای که به منهیات نیز سرایت کند و غالی، خود را فارغ از تکالیف و قیودی بداند که شرع برای انسان‌ها تعیین کرده است. غالیان، معرفت و محبت به معصومان (ع) را تنها سبب رستگاری می‌دانند و هرکس دارای این معرفت و محبت باشد، آزاد است هرچه خواهد، کند (اشعری، ۱۳۷۱: ۳۹). درباره شخصیت امام حسین نیز گاهی در اشعار و مراثی به نوعی با غلو اباحه مواجهیم. غلو اباحه‌گری را باید جدا از غلو در شفاعت دانست که از سنخ غلو در صفات است. در غلو اباحه‌گری، شخص محب، آزاد از تکلیف است، اما در غلو شفاعت، تکلیف و مسئولیت محب، ثابت شده است. در ابیات زیر گرچه شاعر به صراحت به غلو اباحه اذعان ندارد و بیشتر غلو شفاعت را در نظر داشته، اما نتیجه باور به چنین اعتقادی، چیزی جز آزادی از تکالیف و حدود شرعی نخواهد بود. بدین معنی این گونه ابیات از مداح معاصر، حسین خلجی، واجد درجاتی از اباحه هستند:

خدا هر گناهی باشد به حسین می‌بخشه هیچکی ناامید نباشه به حسین می‌بخشه
وعده دادن به وفاشه به حسین می‌بخشه خدا هرچی روسیاه و به حسین می‌بخشه
من افتاده به چاه و به حسین می‌بخشه بنده‌های بی‌پناه و به حسین می‌بخشه
(خلجی، ۱۳۹۹)

همچنین این ابیات گویای این باور اباحه‌گرانه است که هر معصیت با گریه بر حسین (ع) پاک خواهد شد:

ولش کن گریه کرده	اگر این مرده اشکی هدیه کرده
ولش کن گریه کرده	عیان گر معصیت یا خفیه کرده
مه حق روزه خورده	نماز این بنده عاصی نکرده
ولش کن گریه کرده	ولی یک ناله در یک تکیه کرده

(مطهری، ۱۳۷۸، ج ۱۷: ۵۸۹)

۲-۳-۴- غلو در ذکر اسماء و صفات الهی برای ائمه و امام حسین (ع)

ذکر اسماء و صفات الهی برای بزرگان دین نیز همواره بخشی از اندیشه غالیان را تشکیل می‌داده است. در ابیات زیر که شاعر خطاب به امام حسین (ع) سروده، هرچند به غالیانه بودن اعتقادش اعتراف دارد، اما همچنان بر باور بدان پافشاری می‌کند:

گر ذات پاک حق، به صفات اندر	می‌گفتمش که ذات وی، آثار ذات بود
آمدی غالی اگر نخوانی و کافر ندانی‌ام	گویم که ذات او، همه عین صفات بود

(طرب شیرازی، ۱۳۸۷: ۷۱-۷۲)

ادیب بیضایی هم در بهاریه خود برای امام حسین (ع)، غلو را درباره او به کار گرفته است:

شاهی که ذات اوست بیرون ز کیف و کم	حادث ولی ز دیر همسایه قدم
والا تر از وجود، بالاتر از عدم	او را ملک رهی است او را فلک خدم
سلطان بی‌سپاه سرخیل عاشقان	معبود ما خلق مقصود کن فکان

(مشجری و قنادزاده، ۱۳۵۰، ج ۱: ۹۷-۹۸)

۲-۳-۵- غلو در تشبیه

در غلو تشبیه، شاعر، ممدوح را شبیه یا بدل کسی یا چیزی دیگر می‌بیند به گونه‌ای که این تشبیه مبتنی بر زیاده‌روی و حتی گزافه‌گویی باشد. اندیشه غلو در ذات خود از سنخ تشبیه است و پیامبر (ص)، ائمه (ع) و وابستگان‌شان، شبیه چیزی یا کسی دیده می‌شوند که درواقع نیستند و این شباهت غیرواقعی، موجب گزافه‌گویی یا اصطلاحاً غلو شود؛ با این حال، این تشبیه، گاه در روساخت کلام نیز تجلی می‌یابد و موضوع سخن، صراحتاً شبیه کسی برتر و بالاتر از خود دیده می‌شود. امام حسین (ع) و وابستگان‌ش نیز موضوع غلو تشبیه بوده‌اند. برای نمونه در شعر زیر که در رثای علی اکبر (ع) سروده شده، این اندیشه به وضوح دیده می‌شود. در اینجا از نظر محمدرضا راضی، شباهت بیش از اندازه علی اکبر به پیامبر (ع)، خداوند را به اشتباه انداخته است:

لبت حدیث کسا را به اشتباه انداخت	نگاهت آینه‌ها را به اشتباه انداخت
حضور نافذ پیغمبرانه‌ای در دشت	تمام کرب و بلا را به اشتباه انداخت
خیال داشت برای تو وحی بفرستد	شباهت تو خدا را به اشتباه انداخت

(رسولی، ۱۴۰۱)

۲-۳-۶- غلو در رجا

یکی دیگر از انواع غلو که بیشتر حول شخصیت امام حسین (ع) شکل گرفته، غلو در

رجا است. در بیت زیر این گونه از غلو آشکارا دیده می شود:
تو شوی مقتول و ما از گریه مرهون بهشت!
خُلد را بی قتل تو از دادگر می خواستم
(رسول زاده، ۱۳۸۱: ۵۰)

۳- نتیجه گیری

اگر در گذشته اندیشه غلو در قالب بیان روایات و احادیث غالبانه و در قالب فرق مذهبی نمود می یافت در چند دهه اخیر به سبب نبود امکان ترویج رسمی، در قالب و اشکال عامیانه و در اشعار آیینی، مداحی و مراثنی مذهبی و عمدتاً بر محور شخصیت امام حسین (ع) و منسوبان ایشان بروز یافته است. این اشعار در بسیاری موارد فاقد ارزش ادبی هستند اما بیانگر همان مفاهیم و مصادیق کهن غالبانه اند که در عصر حضور امامان شیعه رواج داشت. برای نمونه تقریباً همه فرق غالی در گذشته در خداپنداری ائمه (الوهیت)، تفویض خلق و رزق و اختیارات کائنات به آنان، تفویض اختیار بخشش گناهکاران به امامان شیعه به ویژه حسین (ع) و نیز نسبت دادن اسماء و صفات الهی به آنان اشتراک دارند. در بازتولید اندیشه های غالبانه در تشیع معاصر نیز دقیقاً همین مفاهیم در قالب اشعار عامیانه بیان می شود.

این اشعار غالبانه را شاعران کمتر برجسته و گمنام که در بسیاری مواقع سروده هایشان هم چندان قوی و پرمایه نیست، سروده اند و از آنجاکه مخاطب این اشعار طبقات عامه جامعه است، صورتی کاملاً عامیانه به خود می گیرند. به همین دلیل عمدتاً در فضاهای غیررسمی مثل وبلاگ های اینترنتی و صفحات و شبکه های مجازی منتشر و هم رسانی می شوند. در نهایت اینکه به نظر می رسد هم سراینده گان این اشعار و هم مخاطبان شان معمولاً از محتوای آنچه می گویند و می شوند اطلاع دقیقی ندارند و هم آفرینش این اشعار و هم تبادل و استماع شان، بیش از آنکه همراه با آگاهی باشد، متأثر از شور و علاقه و ارادت باشد.

کتابنامه

- ابن ابی الدنيا، عبدالله بن محمد. (۱۴۰۸). «مقتل امیرالمؤمنین». تراثنا. ش ۱۲. صص ۷۹-۱۳۳.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۹۸۸/۵۱۴۰۸). *لسان العرب*. تحقیق علی شیری. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- احسائی، شیخ احمد. (بی تا). *رساله در شرح حال*. کرمان: چاپخانه سعادت.
- اشعری قمی، سعد بن عبدالله. (۱۳۷۱). *تاریخ عقاید و مذاهب شیعه (المقالات و الفرق)*. ترجمه یوسف فضایی. به تصحیح محمدجواد مشکور. تهران: عطایی.
- انسانی، علی. (۱۳۷۸). *چراغ صاعقه (مرثیه از مدینه تا مدینه)*. با مقدمه علی موسوی گرمارودی. تهران: جمهوری.
- جعفری، رضا. (۱۳۸۸). *غزل مرثیه (گزیده غزل‌های عاشورایی شاعران جوان)*. تهران: آرام دل.
- جعفریان، رسول. (۱۳۹۸). «بازگشت غلو به تفکر شیعی در قرن سیزدهم به ضمیمه دو رساله از دو عالم قره باغی و مغانی». *مقالات و رسالات تاریخی*. ش ۸. صص ۹-۴۲. خلجی، حسین. (۱۳۹۹). «خدا هر گناهی باشد به حسین می‌بخشه». *آپارات* دسترسی در ۲۸ اردیبهشت ۱۳۹۹ در نشانی: <https://www.aparat.com>.
- خوانساری، سیدمحمدباقر. (۱۳۶۰). *روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات*. ترجمه محمدباقر ساعدی خراسانی. تهران: کتابفروشی اسلامیة.
- رازی، ابوحاتم. (۱۳۹۶). *گرایش‌ها و مذاهب اسلامی در سه قرن نخست هجری*. ترجمه علی آفانوری. قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
- رسول‌زاده (آشفته)، جعفر. (۱۳۸۱). *روضه‌ها و گریه‌ها: اشعار عاشورایی به ضمیمه برگزیده هفتاد و دو مجلس از کتاب روضه‌الشهدا آیت الله ملاحبیب شریف کاشانی*. کاشان: مرسل.
- رسولی، محمد. (۱۴۰۱). «لبت حدیث کسا را به اشتباه انداخت». در *نوحه*. دسترسی در ۱۷ خرداد ۱۴۰۱ در نشانی: <https://navaapp.com>.
- سبزواری، حمید. (۱۳۶۷). *سرود درد*. تهران: کیهان.
- شجری، رضا و عربشاهی کاشی، الهام. (۱۴۰۱). «رد پای غلو در شعر آیینی شاعران فارسی‌سرا». *پژوهش‌های ادبی*. س ۱۸. ش ۷۶. صص ۸۹-۱۱۶.
- شهرستانی، ابوالفتح. (۱۳۶۱). *توضیح الملل در ترجمه الملل و النحل*. به کوشش سیدمحمدرضا جلالی نایینی. تهران: اقبال.
- صادقی، مهدی. (۱۴۰۳). «واکاوی آسیب‌ها و محدودیت‌های اشعار عاشورایی حسینی در بستر جامعه و ادبیات». *معارف حسینی*. د ۹. ش ۳۳. صص ۴۵-۶۶.
- صادقیان تالشی، سیدمحمد. (۱۴۰۱). «خطرات تهدیدکننده اولین ضرورت از ضروریات پنجگانه مقاصد شریعت. حفظ دین؛ با تأکید بر شناخت غلو و راهکارهای درمان آن

- در سطوح مختلف اجتماعی». *حبل المتین*. ش ۴۰ و ۴۱. صص ۱۳۳-۱۶۶.
- صفری فروشانی، نعمت‌الله. (۱۳۷۸). *غالیان: کاوشی در جریان‌ها و برآیندها*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۶۳). *تاریخ طبری*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: اساطیر.
- علامه، محمد. (۱۳۴۷/ش ۱۳۸۸ق). *هدیه مور (دیوان محمد علامه. مداح اهل بیت)*. تهران: کتابفروشی اسلامیة.
- علامه، محمد. (۱۳۸۱). *خاطرات ۶۰ سال خدمت‌گزاری در آستان اهل بیت علیهم‌السلام*. تهران: آفاق.
- عمان سامانی، نورالله بن عبدالله. (۱۳۷۸). *دیوان عمان سامانی*. به اهتمام مهدی آصفی. تهران: جمهوری.
- کاظمی، محمدکاظم. (۱۳۹۰). *قصه سنگ و خشت*. تهران: کتاب نیستان.
- کمره‌ای، میرزا خلیل. (بی‌تا). *کتاب آراء ائمه الشیعه الامامیه علیه‌السلام فی الغلاه*. تهران: چاپخانه حیدری.
- لطیفیان، علی اکبر. (۱۳۹۴). *داریم با حسین حسین پیر می‌شویم*. تهران: جمهوری.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (۱۴۰۳/ه ۱۹۸۳م). *بحارالانوار الجامعه لدرر اخبار الأئمه الأطهار*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- محمدزاده، مرضیه. (۱۳۹۳). *طرحی نو در دانشنامه شعر عاشورایی*. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وابسته به اوقاف و امور خیریه.
- مدرسی طباطبایی، سیدحسین. (۱۳۸۶). *مکتب در فرایند تکامل*. ترجمه هاشم ایزدپناه. تهران: کویر.
- مردانی، نصرالله. (۱۳۷۷). *شعر/ربعین*. تهران: نشر شاهد.
- مشجری، احمد و قنادزاده کاشانی. احمد. (۱۳۵۰). *نغمه‌های کاشان*. قم: چاپخانه پیروز.
- مشکور، محمدجواد. (۱۳۵۳). *مقدمه بر فرق الشیعه نوبختی*. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۸). *مجموعه آثار*. ج ۱۷. تهران: صدرا.
- موسوی، سیدمحمد مهدی. (۱۴۰۲). «آسیب‌شناسی غلوپژوهی در اندیشه سلفی‌گری ایرانی». *تحقیقات کلامی*. س ۱۱. ش ۴۱. صص ۷۱-۹۱.
- وفائی شوشتری، فتح‌الله بن حسن. (بی‌تا). *دیوان ملا فتح‌الله وفائی شوشتری*. بی‌جا: بی‌نا.
- نوایی، عبدالحسین و کسری، نیلوفر. (۱۳۸۲). *اسناد میرزا عبدالوهاب‌خان آصف‌الدوله*. تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- نوبختی، ابوموسی. (۱۳۵۳). *فرق الشیعه*. ترجمه محمدجواد مشکور. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

References

- al-Ash'ari al-Qummi, S. ibn A. (1992). *History of Shi'a beliefs (Al-Maqalat wa al-Firaq)* (Y. Fazai, Trans.; M. J. Mashkour, Ed.). Tehran: Atayi. [In Arabic]
- Allameh, M. (1968/1988). *The Ant's Humble Offering (Poetry collection of Mohammad Allameh, eulogies of the Ahl al-Bayt)*. Tehran: Eslamieh Bookstore. [In Persian]
- Allameh, M. (2002). *Memoirs of 60 years of service in the shrine of the Ahl al-Bayt (peace be upon them)*. Tehran: Afaq. [In Persian]
- Ehsaei, Shaykh A. (n.d.). *Treatise on biography*. Kerman: Saadat Press. [In Persian]
- Ensani, A. (1999). *Lightning lamp (Elegy from Medina to Medina)* (with introduction by A. Mousavi Garmaroudi). Tehran: Jomhuri. [In Persian]
- Ibn Abi al-Dunya, A. b. M. (1988). The assassination of the Commander of the Faithful. *Turathuma*, 12, 79–133. [In Arabic]
- Ibn Manzur, M. ibn M. (1988). *Lisan al-'Arab* (A. Shiri, Ed.). Beirut: Dar Ihya al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
- Jafari, R. (2009). *Elegiac ghazals (Selected mourning ghazals of young poets)*. Tehran: Aram-e Del. [In Persian]
- Jafarian, R. (2019). The return of exaggeration (ghuluw) in Shi'a thought in the 13th century, with two treatises from Qarabagh and Maghan scholars. *Historical Articles and Papers*, (8), 9–42. [In Persian]
- Kamarah'i, M. K. (n.d.). *The book of Shiite Imami scholars' views on the Ghulat*. Tehran: Heydari Printing House. [In Arabic]
- Kazemi, M. (2011). *The tale of stone and brick*. Tehran: Neyeŝtan Publishing. [In Persian]
- Khalaji, H. (2020, May 17). *God forgives any sin for Hussein* [Video file]. Aparat. Retrieved from <https://www.aparat.com> [In Persian]
- Khavansari, S. M. B. (1981). *Meadows of the gardens: On the lives of the scholars and Sayyids* (M. B. Saeedi Khorasani, Trans.). Tehran: Eslamiyeh Bookstore. [In Persian]
- Latifian, A. (2015). *We are growing old with Hossein Hossein*. Tehran: Jomhuri. [In Persian]
- Majlesi, M. B. M. T. (1983). *Bihar al-Anwar: The comprehensive ocean of traditions of the pure Imams*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Mardani, N. (1998). *Arba'in poetry*. Tehran: Shahid Publishing. [In Persian]
- Mashjari, A., & Ghannadzadeh Kashani, A. (1971). *Melodies of Kashan*. Qom: Pirouz Printing House. [In Persian]
- Mashkour, M. J. (1974). *Introduction to Firaq al-Shi'a by al-Nawbakhti*. Tehran: Iranian

- Culture Foundation. [In Persian]
- Modarresi Tabatabaei, S. H. (2007). *The Shi'i school in the process of evolution* (H. Ezzedpanah, Trans.). Tehran: Kavir. [In Persian]
- Mohammadzadeh, M. (2014). *A new approach to the encyclopedia of Ashura poetry*. Tehran: Publishing Organization of Endowment and Charity Affairs. [In Persian]
- Motahhari, M. (1999). *Collected works (Vol. 17)*. Tehran: Sadra. [In Persian]
- Mousavi, S. M. M. (2023). Pathology of exaggeration studies in Iranian Salafi thought. *Theological Studies*, 11(41), 71–91. [In Persian]
- Navaei, A., & Kasra, N. (2003). *Documents of Mirza Abdolvahab Khan Asef al-Dowleh*. Tehran: Institute for Contemporary Iranian Historical Studies. [In Persian]
- Nobakhti, A. (1974). *Firaq al-Shi'a* (M. J. Mashkoor, Trans.). Tehran: Iranian Culture Foundation. [In Arabic]
- Oman Samani, N. b. A. (1999). *Divan of Oman Samani* (M. Asefi, Ed.). Tehran: Jomhuri. [In Persian]
- Rasouli, M. (2022, June 7). *Your lip confused the Hadith al-Kisa*. Nava App. Retrieved from <https://navaapp.com> [In Persian]
- Rasulzadeh (Ashofteh), J. (2002). *Maqal and laments: Ashura poetry with selected seventy-two majlis from Rawdat al-Shuhada by Ayatollah Malhabib Sharif Kashani*. Kashan: Morsal. [In Persian]
- Razi, A. H. (2017). *Islamic trends and sects in the first three centuries of Hijra* (A. Aghanouri, Trans.). Qom: University of Religions and Denominations. [In Persian]
- Sabzevari, H. (1988). *Song of pain*. Tehran: Kayhan. [In Persian]
- Sadeghi, M. (2024). Investigating harms and limitations of Shi'a Ashura poetry in social and literary contexts. *Husseini Studies*, 9(33), 45–66. [In Persian]
- Sadeghian Taleshi, S. M. (2022). Threats to the first necessity among the five objectives of Sharia: Preservation of religion, with emphasis on identifying exaggeration and its treatment in different social levels. *Habl al-Matin*, (40–41), 133–166. [In Persian]
- Safari Froushani, N. (1999). *Ghalian: A study of currents and outcomes*. Mashhad: Astan Quds Razavi Research Foundation. [In Persian]
- Shahrestani, A. al-F. (1982). *Explanation of religions (Al-Milal wa al-Nihal)* (S. M. R. Jalali Naini, Ed.). Tehran: Eghbal. [In Arabic]
- Shajari, R., & Arabshahi Kashi, E. (2022). Traces of exaggeration in Shi'a devotional poetry in Persian literature. *Literary Research*, 18(76), 89–116. [In Persian]
- Tabari, M. b. J. (1984). *The History of al-Tabari* (A. G. Payandeh, Trans.). Tehran: Asatir.

بازتاب اندیشه غلو درباره امام حسین (ع) و ... / ۲۱

[In Persian]

Vafaei Shooshtari, F. b. H. (n.d.). *Divan of Molla Fathollah Vafaei Shooshtari*. No place:

No publisher. [In Persian]

